

Potřeba hledat vzájemné souvislosti, testovat podobnosti a rozdíly, vysvětlovat pomocí vhodných přirovnání, něco něčím proměřovat a podle něčeho kontrolovat se v každém empirickém výzkumu vyskytne mnohokrát. A s každou takovou potřebou se nutně objeví problémy srovnávání. Někdy jsou ovšem poněkud nezřetelné, protože srovnávací postupy a operace jsou často maskovány různými tematickými i metodologickými mimikry a bývají pouze skrytou komponentou důmyslných technických kouzel. Všudypřítomnost a zároveň ne nápadnost srovnávání současně s velkou variabilitou jeho forem bývá příčinou toho, že nám uniká ze zřetele *společné metodologické jádro* a že přehlédneme a zanedbáme některé běžné, *opakující se problémy*.

Zvláštní situace je u tak zvaných komparativních výzkumů, kde srovnávání je hlavní procedurou. Tam jeho problémy vystupují explicitně a většinou jsou s větším nebo menším úspěchem řešeny.⁽¹⁾ V podstatě se však jedná o tytéž problémy jako u výzkumů nekomparativních. To, že jsou procedurálně akcentovány a často složité, pomocí speciálních technik řešeny, by ovšem mělo přímo zaručovat vyšší *kvalitu, přesnost a validnost výzkumných výsledků*. Naopak správné provedení dílčích srovnávacích úkonů v běžných (nekomparativních) výzkumech je jen jedním z předpokladů platnosti a přesnosti navazujících postupů a samozřejmě i konečných výsledků.

1. Stanovení cílů srovnávání jako součást obecného srovnávacího postupu

Není třeba připomínat, že srovnávání je přirozenou součástí myšlení a poznávání, že jeho původní a běžná podoba je nesystematická, regulovaná jen osobní zkušeností a poznamenaná instinktivními přístupy k realitě. A prvky takového neusměrněného, bezděčného srovnávání se často vkrádají do empirického zkoumání, narušují jeho systematickosti a problematizují jeho gnoseologické hodnoty. To samozřejmě nic nemění na skutečnosti, že „uplatnění principu srovnání je jedním z bytostných rysů marxisticko-leninského způsobu myšlení a zkoumání, jenž je zakotven v samotných základech dialektického a historického materialismu“ [Filipec 1975 : 58]. Právě *nahrazení nepřesného přirodobňování, náhodného analogizování systematickými, logicky propracovanými postupy*, které je příznačné pro historické a ekonomické analýzy klasiků marxismu, by se mělo stát samozřejmým pravidlem i pro nás při promýšlení každé dílčí výzkumné akce, každého kroku ve výzkumném procesu.⁽²⁾

(1) Problémy komparativních výzkumů se zabývá řada statí i některé rozsáhlejší práce sborníkového charakteru. Většinou odvozuji problémy i jejich řešení z typických, historicky známých srovnávacích studií. Mezi novější práce tohoto typu patří sborník I. Valiera [1973]. Na metodologickou koncepci marxistické komparativní sociologie v aplikaci na výzkum sociální struktury soustřeďuje ve

svých pracích pozornost F. Charvát (viz např. [1975]).

(2) Nejvýraznějším příkladem je srovnávací analýza sociálně ekonomických formací rozpracovaná zejména v Marxově Kapitálu, ale použitá například i v Německé ideologii nebo v 18. brumairu Ludvíka Bonaparta. V. I. Lenin srovnával např. typy revolucí, typy osobností [Lenin 1954].

Jak již bylo poznamenáno, všechna srovnávání, ať mají jakýkoli konkrétní obsah a jakoukoli funkci ve výzkumu, vyžadují dodržování stejných základních logických kroků a v zásadě implikují i stejné základní metodologické problémy. Proto nejdříve rámcově vymezíme jednotlivé *kroky obecně platného srovnávacího postupu*:

1. Určit (uvědomit si) gnoseologickou funkci srovnávání a vzhledem k ní stanovit jeho cíle.
2. Identifikovat typ hledané podobnosti, odvodit její kritéria a na základě toho vymezit okruh srovnatelných jevů.
3. Vybrat vlastnosti, které budou srovnávány, případně určit, které kvantitativní dimenze budou srovnávány.
4. Stanovit konkrétní postup a pravidla srovnávání.
5. Zjistit hodnoty srovnávaných vlastností i srovnávaných jevů.
6. Provést srovnávací operace podle stanovených pravidel.
7. Vyhodnotit výsledky srovnávání.

Uvedený postup by měl být v zásadě dodržen i u sebemenší srovnávací akce. To ovšem neznamená, že je vždy třeba podrobně se zabývat všemi jeho body. V jednodušších případech jsou výsledky některých z nich předem dány, stačí pouze uvědomit si je a počítat s nimi v dalších úvahách.

Charakter cílů srovnávání [tj. první krok vyznačeného postupu] ovlivňuje celý srovnávací proces od začátku až do konce. Z metodologického hlediska je však spíše rozpracován navazující problém srovnatelnosti [Comparative 1973; Comparability 1969]. O cílech srovnávání je v obecnější rovině uvažováno v některých marxistických metodologických pracích sovětských i našich autorů [Voprosy 1972; Zich 1976]. Metodologická dimenze této problematiky zpracována není. Proto se o její specifikaci v rovině běžného empirického výzkumu pokusí tato práce.

Je samozřejmé, že na analýzu cílů běžných srovnávání, která bude naplní této stati, musí logicky navázat rozpracování dalších bodů srovnávacího postupu (zejména klasifikace srovnatelnosti a vytyčení srovnávacích pravidel). V tomto směru je nutno chápat předkládaný příspěvek jako úvodní, vstupní práci, nikoli jako dokončené, uzavřené zpracování.

2. Gnoseologická funkce srovnávání a odvozování jeho cílů v procesu empirického výzkumu

Při zkoumání gnoseologického smyslu a cílů dílčích pomocných srovnávání v běžném empirickém výzkumu je nutno vážit a analyzovat jejich *začlenění do celku výzkumného procesu*, jejich závislost na hlavních výzkumných úkolech a požadavcích. Čím je srovnávací akce vzdálenější od centrálního výzkumného problému a metody, čím více má charakter doplňující, vysvětlující nebo kontrolní, tím důležitější je, aby byla *adekvátně vřazena mezi ostatní výzkumné akce a úkoly*, aby v závislosti na nich plnila svou poznávací funkci, aby sledovala i jejich požadavky na podrobnost a přesnost.

Analýza výzkumného procesu z hlediska potřeby srovnávacích úkonů je možno provést v *poměrně obecné rovině*. Měla by být východiskem jak pro základní orientaci v problematice cílů srovnávání, tak pro metodologické utřídění srovnávacích momentů v rámci sociologického výzkumu právě vzhledem k jeho dílčím cílům.

Mohli bychom začít tím, že na běžném výzkumném schématu červeně vyznačíme místa, kde se jakýmkoli způsobem srovnává. Tak bychom brzy dospěli k bohatě, ale jednotvárně kolorovanému obrázku. Srovnávání v té či oné podobě

je součástí každé výzkumné etapy a téměř každého výzkumného kroku. Omezíme se proto na verbální, spíše ukázkový přehled:

Na začátku, nebo lépe před začátkem každého výzkumu se *vybírání či identifikuje téma* a rámcově se *formuluje celkový výzkumný úkol*. Při tom by se měly vzájemně *konfrontovat a porovnávat požadavky praxe s potřebami rozvoje teorie*, měly by se srovnávat a hodnotit *možnosti metodologického a technického vybavení* s předpoklady daných nebo přístupných terénů, s finančním a kádrovým zajištěním, s organizačními možnostmi apod. Materiálem pro vstupní srovnávání by však měly být nejen informace týkající se vlastního výzkumu, ale také *výsledky jiných, srovnatelných výzkumů*, to jest výzkumů s podobnou tematikou, s podobnými cíli, se stejnými podmínkami, a kromě toho poznatky čerpané z různých statistik, osobních a historických dokumentů atd. To vše jsou známé skutečnosti. Stejně známé je, že právě tato vstupní etapa se často zanedbává, že pro nepřístupnost informací nebo pro velký spěch se příslušná srovnání neprovádějí buď vůbec, nebo jsou nepřesná, nedbá se příliš na pravidla srovnávání a srovnatelnosti. A přece na těchto pomocných předběžných akcích závisí *realizovatelnost* a také *užitečnost* celého výzkumu.

V průběhu vstupních srovnávání, na základě jejich výsledků, se *výzkumné téma obsahově modifikuje*, zužuje či rozšiřuje a výzkumný úkol se konkretizuje. Jeho výsledná podoba by měla být *adekvátní daným výzkumným podmínkám a možnostem* a zároveň samozřejmě všem potřebám, z nichž se myšlenka výzkumu zrodila. Lze říci, že míra adekvátnosti je v tomto případě vlastně přímo závislá na kvalitě, na přesnosti všech podpůrných, vzájemně propojených srovnávání. Přitom je první nezbytnou zárukou skutečného, neformálního úspěchu celého výzkumu. Pro všechny další výzkumné kroky je to *výchozí bod, implikující konečné cíle*. Uvozuje totiž logický řetězec analogických požadavků na vzájemnou adekvátnost, který probíhá celým výzkumem. Při zpětném pohledu je to *řetěz kontrolních srovnávání* vůči relativním vzájemně podmíněným kritériím, na jehož začátku a konci je nejvyšší kritérium, *kritérium společenské praxe*.

Moment srovnávání je významně přítomen ve vlastní přípravné fázi výzkumu, tj. při *formulování dílčích výzkumných úkolů, vymezení pojmů a sepsání hypotéz*. Vyskytuje se tu *řada rozhodovacích momentů* provázených pomocnými srovnávacími operacemi. Výsledné pojmy, hypotézy jsou pak nezbytnou bází pro všechna srovnávání, která budou v rámci hodnocení, interpretace a kontroly výsledků prováděna v závěrečné fázi výzkumu.

Také *operacionalizaci* je možno považovat za příkladnou srovnávací akci. Na základě srovnávání výzkumných úkolů a hypotéz s možnostmi konkrétních měřicích a pozorovacích technik se provádí *řada obsahových i terminologických substitucí a redukcí*. Těmto často náročným operacím předchází nebo je provází výběr technik, výběr zkoumané populace a zajištění konkrétního terénu. Opět jsou váženy, vzájemně porovnávány nejrůznější možnosti, nyní již v konkrétních detailech, aby mohla být vybrána možnost nejvhodnější, nejadekvátnější. Kritéria těchto srovnávání by měla být odvozena z předpokladů a závěrů předchozích fází. Na jejich přesnosti a úplnosti do značné míry závisí kvalita připravovaného měření.

Pro operalizační fázi je příznačné nejrůznější *pracovní třídění a kategorizování*. Vždy jde vlastně o seskupování podle nějakého kritéria podobnosti. Výsledky těchto operací jsou buď přímou součástí příslušného nástroje dané pozorovací techniky, nebo mu slouží zprostředkovaně tím, že *umožňují potřebné substituce a redukce*.

Všechny *pozorovací techniky*, jejichž použití je náplní další, tak zvané realizační fáze, obsahují řadu srovnávacích momentů. Některé velmi známé a často používané jsou na srovnávání přímo založeny. Například konstruování i praktické použití všech *škál* provází srovnávání, ať předpokládané a usměrňované, nebo nežádoucí, problematizující výsledky. *Sociometrické techniky* jsou založeny na srovnávání, *panelové techniky* rovněž, i když jde samozřejmě o srovnávání jiného typu na jiném místě výzkumného procesu. Také jakékoli *použití kontrolní skupiny* předpokládá srovnávání, vycházejí z něj všechny *experimentální techniky*, řada pomocných technik, jako je *expertní posuzování*, některé *projekční postupy* atd. Každá z těchto jmenovaných i dalších podobných technik přináší samozřejmě specifické problémy srovnávání, i když základní otázky i jejich řešení jsou stejné nebo analogické.

Ještě je třeba připomenout, že vlastně každé *měření*, které je v centru běžných realizačních fází sociologických výzkumů, je ve své podstatě srovnáváním vůči dané normě. Měření jako takové má ovšem svoje vlastní dobře propracovaná pravidla. Akt srovnávání je zde řádně usměrňován a stabilizován a většinou není třeba podrobovat jej speciální analýze. Méně jasná a neměnná je situace v oblasti *kontrolních technik* sociologického měření. V podstatně se používá dvou typů technik: jeden je založen opět na *srovnávání vůči pevné normě* neboli vnějšímu kritériu, druhý na *vzájemném relativním srovnávání*. K prvnímu typu patří většina *validizačních technik*. Jejich problémy nejsou ve způsobu srovnávání, ale ve volbě a kvalitě kritéria. K druhému typu patří *reliabilizační techniky*. Spočívají ve vzájemném srovnávání řady neověřených dat, většinou naměřených stejným nástrojem za stejných podmínek v časově různých okamžicích. Problémy se zde hromadí zejména v souvislosti se *zajišťováním srovnatelnosti*.

Stejně jako je většina pozorovacích technik více nebo méně prostoupena srovnáváním, i *techniky zpracování dat*, které indikují postrealizační fázi výzkumu, jsou často tohoto metodologického původu. Stačí připomenout různé způsoby *třídění, řazení a seskupování dat* — od těch nejjednodušších až po trsové a faktorové analýzy nebo *zjišťování souvislostí* pomocí regresní a korelační analýzy. Základem je vždy hledání stejných nebo podobných dat či dat vyhovujících stejnému kritériu, tzn. příslušejících do stejné logické kategorie, vykazujících stejný rozptyl, stejný vývojový trend apod. Typ úlohy, který spočívá v *hledání stejných či podobných dat*, dat s přípustnou odchylkou, s typickým rozložením apod., není z hlediska požadavků na srovnávání příliš problematický. Pravidla použití numerických kritérií podobnosti jsou zde poměrně jasná a přesná a pokud není zatížena pochybností volba kritéria samého, není zde prakticky třeba nad srovnávací funkci přemýšlet. Obtížnější a také záludnější je situace, kdy statistická technika pracuje s *předem zkonstruovanými*, ať empirickými nebo logicky odvozenými *kategoriemi*, které mohou být zatíženy chybou vzniklou při srovnávacích operacích spojených s jejich vytvářením.

Obdobná srovnávací problematika jako v operacionalizační fázi a ve fázi zpracování dat se objevuje i při jejich *hodnocení a interpretaci*. Zde jde nejen o pracovní, pomocné *redukce, substitute, kategorizace*, ale i o konečné, výsledné poznatky tohoto typu, které vstupují do závěrečných generalizací a typologií a do praktických sociotechnických opatření. Kromě toho nebo spíše současně je pro poslední výzkumnou fázi charakteristické *srovnávání s výchozími požadavky a hypotézami* výzkumu, jak již bylo řečeno na začátku.

Ve všech případech, které byly popsány a které spadají do rámce běžného výzkumného procesu není srovnávání konečným cílem, je pouze prostředkem

k dosažení jiného cíle, lépe řečeno jiných cílů. *Gnoseologická funkce srovnávání zde má charakter pomocný, zprostředkující.* Tím spíše je však třeba dobře ji znát, je třeba správně odvodit cílové zaměření každé dílčí srovnávací akce.

Například bezprostředním cílem určitého dílčího srovnávání je evidentně redukce vlastností teoreticky vymezeného jevu podle jejich významnosti, empirické podchytitelnosti a vzájemné zastupitelnosti. Tato redukce má však sloužit dalšímu cíli: má vytvořit podklad pro utřídění obsahu odpovídajícího pojmu způsobem vhodným pro vybranou škálovou techniku. Výběr techniky závisí samozřejmě na tom, jakou funkci má plnit vzhledem k ověřování hypotéz a vzhledem k možnostem příslušné pozorovací techniky, což je možno chápat jako další, vyšší cílové zaměření.

Jak je vidět, cíle, k nimž má určité srovnávání směřovat, bývají nejen dosti četné, ale i *vzájemně propojené, závislé.* Proto je třeba podle charakteru širších výzkumných úkolů vážit, která kritéria při srovnávání preferovat, která jsou implikována v jiných, obsahově širších cílech, která mají vzájemnou příčinnou vazbu. V podstatě je nutno *analyzovat jednotlivé cíle a jejich souvislosti a z nich odvodit kritéria pro srovnávání i vlastní metodu srovnávání.*

V zásadě platí, že čím je cíl širší, obsažnější a závažnější pro větší množství dílčích srovnávacích akcí, tím důrazněji vystupuje do popředí jeho konkrétní logicko-věcný charakter a zároveň jeho obecně gnoseologický smysl. Naopak, čím je cíl jednodušší, významově užší a vzhledem k danému srovnávání bezprostřednější, tím více převládá jeho povaha instrumentální a specificky metodologická; zároveň je tím více závislý na širších, jemu nadřazených obsahových a poznávacích cílech.

3. Možnost metodologické unifikace pomocných srovnávání

Vlastní metodologickou povahou bezprostředních cílů srovnávání se můžeme zabývat ze dvou hledisek: jednak z hlediska jejich funkce logického usměrňování a systematizování jim příslušejících srovnávacích postupů, jednak z hlediska předurčování specifických technik srovnávání. První hledisko předchází druhému tím, že vlastně udává celkové zaměření technik a je východiskem pro stanovení pravidel jejich využití v jednotlivých výzkumných situacích. Kromě toho v jednodušších případech není třeba aplikovat zvláštní, často pracné srovnávací techniky, stačí správně použít obecnější srovnávací pravidla, která však musí navazovat na dílčí cíle srovnávání, cíle instrumentálního charakteru.[3]

Zaměříme se proto na primární metodologickou funkci srovnávacích cílů, jak byla právě naznačena, to znamená, že se budeme zabývat především jejich *metodologickou podstatou, způsobem jejich kritériální vázanosti na obsahovou stránku výzkumu a systematikou jejich instrumentální funkce.*

Ze stručného popisu výzkumu z hlediska srovnávacích momentů je zřejmé, že některé cíle srovnávání jsou charakteristické nejen pro určitou etapu empirických výzkumů, respektive výzkumů běžného typu, ale že se *opakuji v různých etapách jednoho a téhož výzkumu.* Jinak řečeno, ve výzkumném procesu lze najít kroky nebo momenty, které jsou z našeho úhlu nazírání, to znamená vzhledem k přímé determinaci srovnávacích operací, *analogické.* Po stránce formální mají určité společné rysy, stabilní, invariantní prvky, které *umožňují*

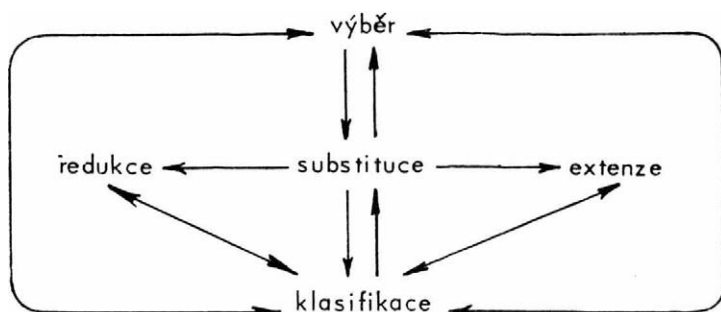
[3] Obecná srovnávací pravidla jsou analyzována např. v práci F. Charváta [1955] nebo v souvislosti se známými Millsovy kánony v práci Comparative Methods in Sociology

[1973]. Vzhledem k problematice zpracované v předloženém článku jde o logicky navazující téma.

jejich unifikaci, klasifikaci a případně i modelování. I jejich terminologické označení se vztahují k těmto společným prvkům. Nejsou však významově zcela jednoznačná a nejsou též specifikována pro sociologický výzkum. Ve stejných nebo jen nepatrně odlišných výzkumných souvislostech se často používá rozdílných označení podle toho, která metodologická stránka srovnávacích operací je zdůrazňována.

Není účelem této práce provádět terminologické rozbory a zpřesňování. Pro opakující se dílčí cíle, k nimž se váží určité typy srovnávacích operací, zvolíme běžné, i když ne zcela jednoznačné názvy a postupně objasníme obsah alespoň těch základních. Zároveň se pokusíme popsat souvislosti mezi vnitřní strukturou srovnávacích komplexů příslušejících k jednotlivým typům instrumentálních cílů.

Schéma 1

Základní, nejčastěji se vyskytující metodologický cíl, jemuž je bezprostředně podřízena řada srovnávacích operací, nazveme *výběrem*. Termín *výběr* v nejširším slova smyslu nemusíme ovšem vztahovat pouze k označení dílčího cíle, ale k pojmenování celého procesu, který implikuje specifické, řekneme „výběrové“ srovnávací operace. V procesu běžného sociologického výzkumu, kde se výběr vyskytuje nesčíslněkrát, má většinou výrazný charakter instrumentálního cíle, protože slouží různým dalším účelům, je prostředkem k plnění širších výzkumných cílů. Různé gnoseologické funkce, které výběr v průběhu výzkumu plní, způsobují, že obsahem se srovnávací výběrové operace navzájem velmi liší. Jejich forma a skladba zůstává však v podstatě stejná. Tato relativní stabilita formy je důležitá pro vytyčení základních logicko-metodologických pravidel; vývoj konkrétních srovnávacích výběrových technik ovšem závisí i na obsahu operací.(4)

Druhý nejčastěji se opakující instrumentální cíl nazveme *substitucí*. To, co bylo řečeno o výběru, platí v podstatě o substituci (nahrazení, zastoupení). Je to pojem stejně variabilní vzhledem k možným obsahovým náplním, který má relativně stálou formu — uvažujeme-li ovšem substituci jako výsledek srovnávacích operací, ne jako pouhý akt výměny, dosazení. Substituční srovnávání je možno považovat zároveň za výběrová srovnávání zvláštního druhu,

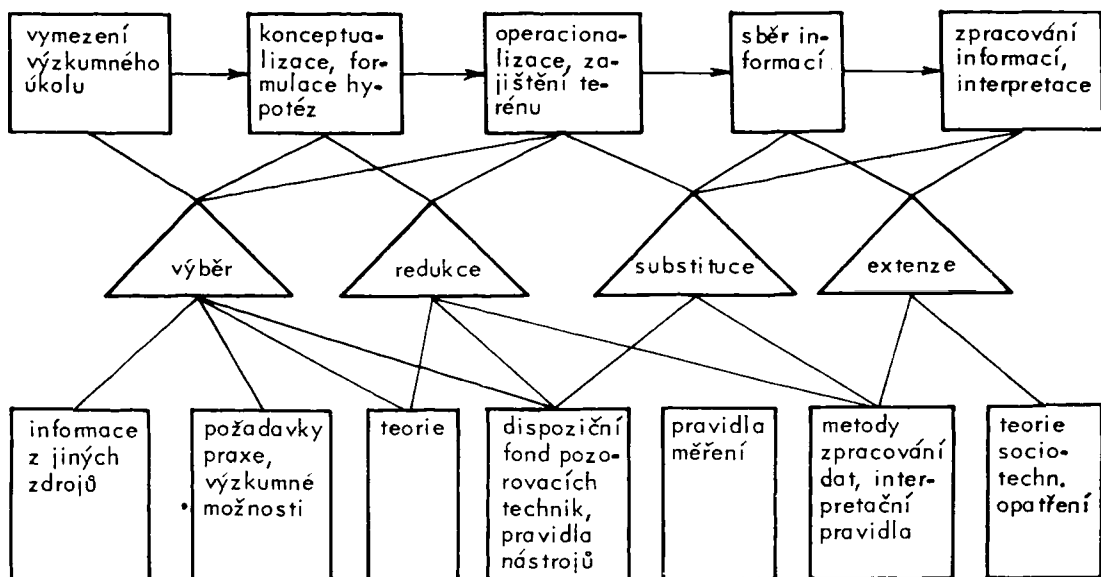
(4) Vzhledem k relativní stabilitě formy, která souvisí se skutečností, že běžně používáme společného označení „výběr“ pro řadu obsahově rozdílných procesů, měli bychom považovat dílčí výzkumné situace či kroky charakterizované výběrem spíše za vzájemně

analogické než za zcela odlišné. Z obecnější gnoseologické roviny se do této problematiky promítá analogie dialektických vztahů mezi obsahem a formou, mezi zvláštním a obecným, mezi teorií a metodou. Tato problematika bude předmětem samostatné studie.

takže substitute jako proces v jistém smyslu implikuje výběr jako proces i jako instrumentální cíl nižšího řádu obecnosti.

Substitute bývá někdy spojena s *redukcí* (zúžením významu) nebo naopak s *extenzí* (rozšířením významu). Jak bude později vysvětleno, jsou to zvláštní druhy neekvivalentní substitute, které obsahují ještě další pomocné srovnávací a výběrové operace.

Schéma 2

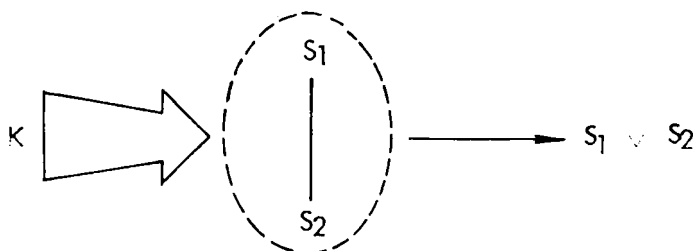
Z našeho hlediska relativně nejsložitějším instrumentálním cílem a současně nekomplikovanějším procesem je *klasifikace*. V podmínkách empirického zkoumání je spojena zejména s tříděním a s kategorizací. Většinou využívá klasifikace *všech dosud jmenovaných procesů*, samozřejmě v různé míře a v různých kombinacích, protože je relativně vysokým instrumentálním cílem, který bývá závislý na mnoha obsahových determinantech. Výsledky klasifikace však často slouží i poměrně jednodušším a z našeho hlediska nižším cílům: mohou být východiskem různých výběrů, mohou pomáhat při realizaci substitute a redukce. Klasifikace a její problémy jsou bohatým *tématem pro samostatnou studii*, proto na rozdíl od předchozího se jimi tato stať nebude podrobněji zabývat.

Schéma 1 zjednodušeným způsobem znázorňuje skupinu základních dílčích instrumentálních cílů a procesů, které byly právě vyjmenovány. Je zde uvedeno jen pro názornost; obsah vazeb mezi jednotlivými pojmy bude objasněn v následujících kapitolách. Schéma 2 situuje *tytéž unifikované cíle vzhledem k jednotlivým etapám ve výzkumném procesu*. Pro přehlednost jsou zakresleny jen nejvýraznější, příkladné souvislosti, o nichž byla většinou zmínka i v předchozí kapitole.

4. Srovnávání sloužící výběru

První, z hlediska kombinace srovnávacích operací nejjednodušší a z hlediska výskytu v běžném výzkumu nejčtenější metodologický krok a zároveň dílčí cíl byl nazván *výběrem*. Jak bylo řečeno, uvažujeme zde o výběru v nejširším slova smyslu, tedy zdaleka ne jen o statistickém výběru, který je specifickým případem (a vzhledem k tomu, že disponuje vlastními pravidly přesně definovaných postupů, není z našeho hlediska typickým ani příliš problematickým případem). Výběr, jak je zde chápán, spočívá v tom, že *mezi dvěma nebo více možnostmi se označí jedna nebo více takových, které odpovídají předem danému kritériu*. Smyslem je „vybrané“ buď použít k vymezenému účelu, nebo je naopak vyloučit z použití jako nevyhovující — záleží to na tom, je-li výběrové kritérium formulováno jako pozitivní nebo jako negativní.[5]

Schéma 3

Sám akt výběru, jak byl právě popsán, je ovšem spíše *výsledný úkon*, jemuž *předchází delší nebo kratší řada srovnávacích, případně i jiných pomocných operací*. Jde vlastně o *rozhodovací proces*, jehož součástí jsou především srovnávací operace. Nejdříve totiž se srovnávají mezi sebou dané možnosti z daného hlediska a pak se vyberou možnosti odpovídající. Někdy je vlastní srovnávání automatickým a neproblematickým procesem a složité je zajištění jeho podmínek. Někdy naopak váha spočívá v rozvržení a přesném provedení srovnávání samého.

Základním problémem je *stanovení „hlediska“ srovnávání, které je zároveň kritériem výběru, nositelem jeho cílové orientace*. Toto kritérium je odvozeno z širších výzkumných úkolů, navazuje na gnoseologickou funkci výběru ve výzkumu.

Úloha kritéria srovnávání a zároveň základní forma, *kompozice výběrových srovnávání* je zjednodušeně znázorněna schématem 3, kde S_1 a S_2 jsou srovnávané možnosti, K je hledisko srovnávání, které je v podstatě totožné s kritériem výběru, spojnice mezi S_1 a S_2 znázorňuje proces srovnávání. (Pro vyjádření výsledků srovnávání ($S_1 \vee S_2$) je použito znaménka logické disjunkce $\vee$).

Je samozřejmé, že srovnávaných možností může být větší počet než dvě. Rovněž hlediska srovnávání mohou být početnější, přičemž mezi nimi musí být stanovena *hierarchie významnosti, která určuje determinující sílu každého*

(5) V literatuře zabývající se problémy rozhodování se otázkám výběru (tento pojem je často používán alternativně s pojmem volba) věnuje mnoho pozornosti (viz např. [Programy 1972]). Detailně jsou propracovány jednotlivé rozhodovací kroky, ale procesy srovná-

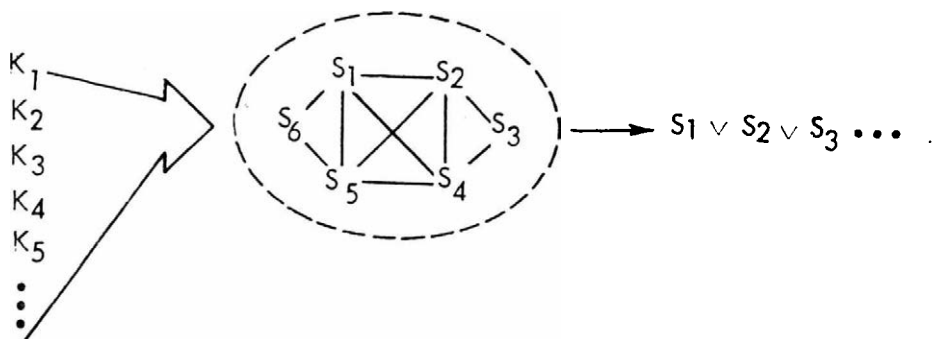
vání, které jsou v nich implicitně obsaženy, nebudí pozornost a nejsou akcentovány. Proto také zde nejsou uvedena a rozvedena obvyklá schémata rozhodovacích procesů. Orientační náčrt v této práci mají poněkud jinou funkci.

kritéria. Takže původní schéma se modifikuje, jak patrně ze schématu 4, kde K_1 je hlavní, nejsilnější hledisko, K_2 je hledisko méně významné, K_3 ještě méně atd. S_1 až S_6 jsou srovnávané možnosti.

Jako jednoduchý příklad může sloužit výběr pozorovací techniky, prováděný v každém výzkumu:

Předpokládejme, že můžeme vybírat mezi dotazníkovou technikou, rozhovorem, přímým pozorováním a obsahovou analýzou (S_1, S_2, S_3, S_4). (Stejně by bylo možno srovnávat různé varianty jedné ze jmenovaných technik nebo různé

Schéma 4

druhy škál, testů apod.) Nejdůležitější je, aby byla vybrána technika, která maximálně odpovídá potřebám ověření daných hypotéz — to můžeme považovat za hlavní hledisko srovnávání a kritérium výběru (K_1). Jako slabší determinanta může vystupovat v daném případě přístupnost terénu (K_2), jako další činitel například kádrové zajištění výzkumu a finanční limity ($K_3 = K_4$), pak možnosti strojového zpracování dat (K_5), případně další.

V uvedeném příkladu je počet a druh výzkumných technik, které máme srovnávat, omezený, předem známý a opakující se prakticky u všech výzkumů. Problémem může ovšem být určitá neznalost všech předností a všech mezi těchto technik. Naproti tomu hlediska srovnávání, s výjimkou prvního, jehož existence i preference je evidentní, musí být nejdříve hledána, odvozována z výzkumného zadání a pak vzájemně vážena, aby mohla být stanovena jejich hierarchie. Tento proces musí probíhat už s ohledem na dispoziční fond technik, takže v jistém smyslu kritéria srovnávání jsou ovlivněna i charakterem srovnávaných možností, nejen cíli srovnávání odvozenými z výzkumného procesu. Problémy se tedy hromadí zejména kolem určení a správného použití kritérií.

Může se však vyskytnout i případ opačný: Například máme vybrat vhodný termín nebo vhodnou formulaci otázky do dotazníku pro vyjádření určitého teoretického pojmu nebo pro zjištění platnosti nějakého hypotetického tvrzení. V rámci této úlohy srovnáváme často velký a nepřehledný počet možností ($S_1 \dots S_n$), které musíme nejdříve pracně vyhledat nebo odvodit z jiných. Na druhé straně mohou být právě v tomto případě hlediska srovnávání jednodušší, pro danou techniku již stanovená a běžně používaná: Je to význam či obsah původního pojmu (K_1), který je dominantní, a pak komunikativnost pro respondenta (K_2). Problémy se tedy vyskytují hlavně při hledání srovnatelných pojmů, mezi nimiž má být vybrán ten nejadekvátnější. V tomto i ve všech podobných případech, kdy nalezení a seřazení kritérií nepůsobí tak velké obtíže, zůstává ovšem jeden základní problém, a to je přesná a úplná definice

kritérií, která bývají sice samozřejmá a běžně používaná, ale nemají zcela jasný a jednoznačný obsah.

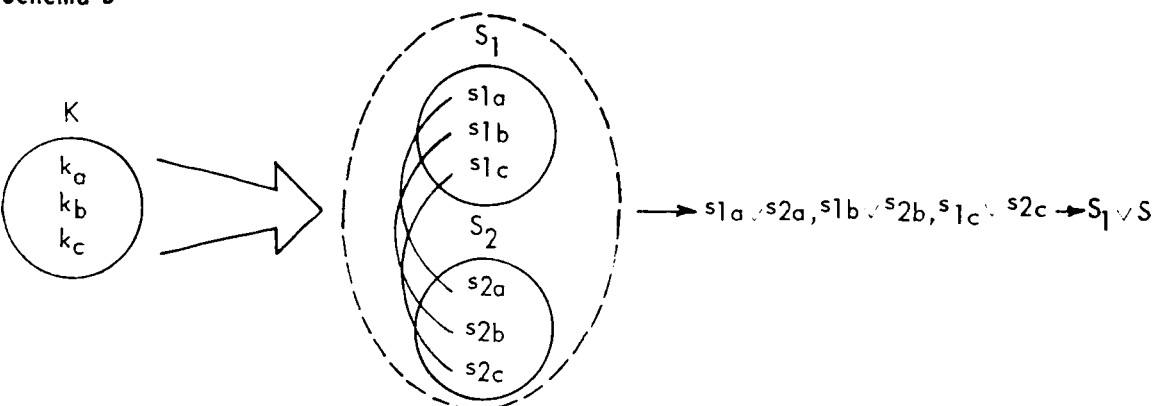
Proces zjišťování, hledání srovnávaných možností i proces odvozování a řazení určujících hledisek pro srovnávání vyžadují řadu *pomocných operací*, s nimiž souvisí další metodologické otázky. Jednou, o níž jsme se již zmínili a která se vlastně přímo podílí na identifikaci bezprostředních cílů srovnávání, je *apriorní posuzování srovnatelnosti* před zařazením jednotlivých srovnávaných prvků do srovnávacího výběrového procesu. Totéž je v podstatě třeba řešit u vybíraných kritérií srovnávání. *Vazba na celek výzkumu a na jeho informační zázemí nesmí být potlačena bezprostředními metodologickými hledisky*, která mohou slibovat rychlý a exaktní účinek. Současně ovšem zanedbání logické a metodologické dimenze může vést k přehlédnutí některých možností, některých cest řešení složitých srovnávacích situací a k intuitivním postupům, které většinou nejsou dostatečnou zárukou kvalitních výsledků.

Komplikující momenty se vyskytují i v průběhu vlastního srovnávání. Některé z nich vyžadují návrat k vymezení kritérií nebo srovnávaných jevů, jejich dodatečnou analýzu, která má sloužit například ke konstrukci zprostředkujících subkritérií a k rozložení jevů na jednotlivé vzájemně srovnávané vlastnosti.

Například u našeho prvního případu, jímž je výběr vhodné pozorovací techniky, je třeba *nejdříve vydělit a vymezit jednotlivé charakteristiky všech technik*, a to tak, aby byly převoditelné na společného jmenovatele, aby byly srovnatelné navzájem a zároveň aby je bylo možno konfrontovat s daným kritériem. Pokud toto kritérium není možno použít jako nedílný celek, což v našem případě není možné například už ani u prvního, dominantního hlediska, u potřeby ověření hypotéz, je třeba i zde provést *odpovídající členění na jednotlivé požadavky* nebo dimenze jednoho a téhož požadavku. To je ovšem pomocný proces, který předchází souhrnnému posouzení účinku všech částí daného kritéria.

U druhého příkladu *vážíme vlastnosti srovnávaných pojmů podle jednotlivých dimenzí daných kritérií*: můžeme posuzovat úplnost, podrobnost, přesnost

Schéma 5

srovnávaných pojmů z hlediska obsahu a významnosti výchozího teoretického pojmu nebo příslušné hypotézy. Naproti tomu srozumitelnost, sugestivnost a podobné spíše „psychologické“ vlastnosti pojmů srovnáváme s ohledem na zkušenosti, inteligenci, předpojatost a podobné vlastnosti respondenta.

Analýza srovnávaných jevů a hledisek naráží na řadu obtíží. Je třeba řešit například problém, zda nebo kdy ji provádět vyčerpávajícím způsobem, kdy se pokoušet o reprezentativní vyčlenění vlastností, do jakých podrobností je nutno

jít atd. Často jsou to problémy, které souvisí se substitucí a s dalšími typy kombinací srovnávacích operací, jimiž se budeme zabývat později.

Analytický přístup, jak byl právě popsán, se však nemusí promítnout jenom do apriorního pomocného procesu, *může být i přímou součástí výběrového srovnávání*. Pak srovnávací schéma přibližně odpovídá schématu 5, kde K je hledisko srovnávání, k_a , k_b , k_c jeho jednotlivé dimenze, S_1 a S_2 jsou srovnávané možnosti, s_{1a} až s_{2c} jejich vlastnosti (vlastnosti významné pro srovnávání z daného hlediska).

K tomu je třeba připomenout, že *determinující hlediska představují spíše konkrétní výzkumnou problematiku, jsou odvozena z vyšších výzkumných úkolů, zatímco podoba srovnávací situace se váže více na instrumentální cíl a reprezentuje potřeby právě takových obecně formulovaných procesů, jako je výběr*. Vlastní metodologická problematika spočívá proto *v manipulaci s danými kritérii*, ne v jejich vytváření, jak je ostatně zřejmé z uvedených příkladů. *Obsah výzkumných úkolů by neměl být měněn, přizpůsobován technickým možnostem, naopak tyto možnosti by měly zajistit jeho adekvátní plnění*. Jen tak se lze vyhnout pozitivistickým a empiristickým deformacím.

5. Srovnávání sloužící substituci

Za *substituci* považujeme jakékoli nahrazení, zastoupení jedné možnosti možností jinou. *Pokud budeme předpokládat významovou či obsahovou ekvivalenci mezi původní možností a její náhradou*, budeme hovořit o prosté substituci nebo o *ekvivalentní substituci*; pokud bude substituce *spojena se zúžením původního obsahu*, s vědomým omezením původního významu, půjde o *redukci* a případ *rozšíření původního obsahu*, případ obohacení významu nazveme *extenzí*. [6]

Substituci, včetně uvedených modifikací, můžeme v intencích dosavadních úvah považovat za instrumentální cíl nadřazený výběru. Znamená to, že proces vedoucí k substituci může implikovat výběr, respektive určitý typ výběru. V tom případě obsahuje samozřejmě i srovnávací operace, které tento specifický výběr provázejí.

Je třeba poznamenat, že substituce nemusí vycházet ze srovnávání, v některých případech je spojena s úvahou o nahrazení jedinou možnou eventualitou, přičemž mezi původní a substituční možností probíhá transformační proces. Stejně platí, že každý výběr nemusí sloužit substituci. Může být ohraničeným, relativně samostatným krokem, jak to dokumentuje náš příklad výběru pozorovací techniky.

Ve výzkumném procesu se potřeba substituce vyskytuje téměř vždy *při přechodu z jedné výzkumné polohy do druhé*. V nové situaci často nelze pracovat s danou podobou pojmů, tvrzení, otázek. Je třeba nahradit například teoretické kategorie empiricky podchytitelnými pojmy, hypotézy otázkami pro dotazník, otázky obecné otázkami konkrétními, otevřené standardizovanými, přímé projekčními; nebo je třeba, zjednodušeně řečeno, slova nahradit čísly, tabulky grafy, grafy opět slovním popisem atd. Často, i když ne vždy, bývá v těchto a podobných případech *základem substituce srovnávání výběrového typu*. Jeho

(6) Pojmy substituce, redukce a extenze, jak jsou zde chápány a rámcově vymezeny, připomínají sice specifické významy, kterých nabývají v různých vědních oborech — od logiky a matematiky až například po geografii a hutnictví železa — nekryjí se však

s nimi. Pro účely naší metodologické analýzy je adaptován jejich původní značně široký význam, který umožňuje takové sjednocení vzájemně podobných kroků a operací, jaké sledujeme.

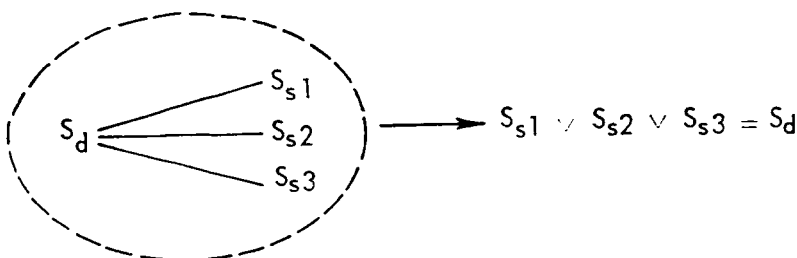
nejcharakterističtějším znakem je, že bezprostředně slouží substituci, která je jeho nejbližším nadřazeným instrumentálním cílem. Jinak ovšem má dosti variabilní podoby, závislé na druhu substituce.

Budeme se nejdříve zabývat *základní formou substituce*, kterou jsme nazvali *prostou* neboli *ekvivalentní*. Předem je třeba říci, že ve schematizované podobě se zdá být nejjednodušším případem substituce, její realizace však naráží na největší potíže.

Při této substituci v zásadě *srovnáváme dva nebo více jevů mezi sebou a vybíráme ty, které jsou obsahově totožné či významově ekvivalentní*. Srovnávané možnosti neplní tedy při srovnávání rovnocennou funkci, nejsou srovnávány všechny mezi sebou navzájem, jak jsme to předpokládali obecně při výběru, ale jsou uspořádány dvoupólově: na jedné straně jsou možnosti dané, které mají být vyměněny, nahrazeny, na druhém pólu jsou možnosti, které přicházejí v úvahu jako ekvivalenty. Srovnáváme pouze mezi póly, srovnávání uvnitř může mít jen pomocnou úlohu (například při výběru a korekci jednotlivých možností, při jejich pomocné explikaci apod.). *Prostá substituce se vyskytuje ve dvou základních podobách:*

- a) *Významový či obsahový ekvivalent daného jevu vybíráme z několika jiných jevů, pomocí jejich srovnávání a daným jevem. Přibližné znázornění je na schématu 6,*

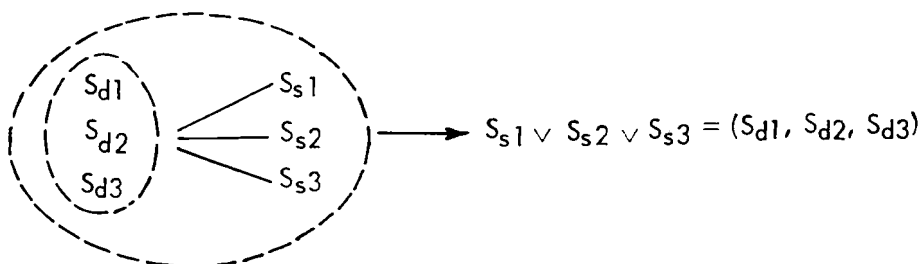
Schéma 6

kde S_d je daný jev, který je substituován, S_{s1} , S_{s2} a S_{s3} jsou substituční možnosti, spojnice mezi nimi a S_d naznačuje proces srovnávání.

- b) *Je dáno několik možností, které mají být zastoupeny jedinou, a to takovou, která by jejich celek obsahově nebo významově překrývala. Přitom tuto možnost opět hledáme tak, že mezi několika předem vybranými jevy pomocí postupného srovnávání se skupinou daných jevů vybíráme ekvivalent pokrývající celou skupinu. Situaci znázorňuje schéma 7,*

Schéma 7

kde S_{d1} , S_{d2} a S_{d3} jsou dané jevy, které mají být substituovány jako celek, S_{s1} , S_{s2} a S_{s3} jsou možnosti, které přicházejí v úvahu pro substituci.

Obě substituční situace jsou *příznačné zejména pro operacionalizační fázi výzkumu*: Například v rámci případu a) máme možnost zjišťovat určitým způsobem definovanou pracovní motivaci (S_d) pomocí tří různých škál (S_{s1} , S_{s2} , S_{s3}). Srovnáváme tedy obsah jednotlivých stupnic s definicí motivace, abychom vybrali tu stupnici, která ji plně vyjadřuje.

Hlavní problém této zdánlivě prosté akce spočívá v tom, že *substituční možnosti jsou jiného logického a interpretačního řádu než zastupovaný jev. Nelze tedy srovnávat bez současné významové transformace*, která by zajistila srovnatelnost. Kromě toho v praxi *nemůžeme předpokládat dosažení úplné, přesné ekvivalence*, a to především ne u případů spojených s nutností „jazykové“ transformace. Rovnítko mezi jevy S_d a S_s v našich schématech je spíše symbolické, stejně tak jako název „ekvivalentní substituce“. Je to samozřejmě maximální požadavek nebo také ideální výsledný stav, k němuž se můžeme více nebo méně přiblížit. Problém tedy spočívá spíše ve *stanovení přípustné odchylky od ekvivalence* než v dosažení úplného významového překrytí. Tento problém je však třeba řešit případ od případu podle konkrétní situace, podle přesnosti ostatních operací a koneckonců i podle zvyklostí, pokud vyjadřují optimální stav v rámci současného stupně vývoje daného oboru.

Zmíněné problémy se nevztahují pouze k substituční situaci a), respektive k uvedenému příkladu této substituce. Provázejí většinu akcí podobného typu, zejména v operacionalizační fázi výzkumu. *Problém je méně vyhraněný, jestliže substituce probíhá na stejné nebo velmi blízké myšlenkové úrovni*: Například v rámci případu b) můžeme uvažovat o nahrazení baterie otázek otázkou jedinou, která má být, řekněme pro kontrolu, zařazena do téhož dotazníku. Převzaté nebo námi pro náš účel zkonstruované otázky (S_{s1} , $S_{s2} \dots S_{sn}$) srovnáváme s danou (již dříve vybranou) baterií otázek [S_{d1} , $S_{d2}, \dots S_{dn}$]]. Protože dané i substituční možnosti byly zkonstruovány podle pravidel a potřeb téže techniky a nacházejí se dokonce na stejném kroku jejího postupu, není třeba k zajištění srovnatelnosti většinou žádná transformační operace. Pokud ovšem substituční otázka má představovat jiný typ kontroly, například kontrolu psychologickou, pak se problém transformace objeví i zde.

Kromě substitučních případů a) a b) se v některých výzkumných souvislostech může vyskytnout *situace, která je variantou obou*: Za jeden nebo více daných jevů hledáme ne jeden, ale několik substitutů. Jejich počet může být předem stanoven nebo limitován anebo může narůstat postupně až do vyčerpání obsahu daného jevu. Substituce tohoto typu se vyskytuje opět *spíše v kontrolních souvislostech* nebo také tam, kde obsah původního pojmu nelze vyjádřit jedinou zastupitelnou možností. Někdy však proces výběru zastupitelných možností probíhá jako samostatná pomocná akce a při vlastním substitučním srovnávání vystupují již skupiny substitučních možností jako nedílné celky (např. S_{s1} , S_{s2} a $S_{s3} = S_a$; S_{b1} , $S_{b2} = S_b$). Realizuje se tedy nakonec opět jedna ze situací a) nebo b).

Při dosavadním popisu substitučních situací nebylo uvažováno o *působení hlediska, kritéria srovnávání*. Důvod spočívá v tom, že *bezprostřední cíl prosté substituce, který implikuje i bezprostřední kritérium všech substitučních srovnávání, je přítomen v samé podstatě tohoto typu substituce: je to dosažení ekvivalence*. Tento požadavek ovšem sám o sobě není postačující, protože neudává oblast výběru, neohraničuje okruh použitelných substitučních možností. To závisí na *funkci, kterou má substituce plnit ve výzkumu*. Vyšší kritéria je

tedy opět nutno odvodit z výzkumného procesu, z širších výzkumných úkolů. Jestliže jde například o operacionalizaci teoretické otázky nebo hypotézy do oblasti konkrétní techniky pozorování, jsou možnosti ohraničeny předepsanými nebo přípustnými způsoby dotazů nástroje této techniky. Jestliže je účelem substituce například psychologická kontrola, pak množinu možností, které přicházejí v úvahu pro substituci, mohou tvořit obsahem odpovídající testy. Jak vyplývá z uvedených příkladů, většinou není problémem určit hrubou substituční oblast, protože ta automaticky vyplývá z výzkumného procesu. Obtížnější bývá *stanovení hranic možností*, to znamená vlastně upřesnění a také konkretizování této oblasti. Na to navazuje i problém limitování požadavku ekvivalence, o němž jsme již hovořili.

Problém vyšších instrumentálních cílů, nadřazených kritérií, nás přivádí k dalším dvěma typům substituce: k *redukci* a k *extenzi*. V těchto případech *odpadá hledisko ekvivalence a na jeho místo nastupuje přímo vyšší kritérium, vyplývající z funkce substituce ve výzkumu*.

Nejběžnějším případem redukce je *nahrazení celku jeho částí*. Analogicky lze vymezit extenzi jako *nahrazení části celkem*, k němuž přísluší. Méně často probíhá *substituce mezi celkem a částí jiného celku*. V takovém složitějším případě jde většinou o dvoustupňový proces: nejdříve je pomocně, pracovníě nahrazen celek svou částí (nebo naopak), pak hledáme k této části (celku) ekvivalent v jiné oblasti. Je to tedy *redukce nebo extenze spojená s ekvivalentní substitucí*. Kombinace redukce či extenze s ekvivalentní substitucí může být samozřejmě ještě složitější. Například při *generalizaci*, jestliže se na ni díváme z našeho hlediska, často provádíme nejdříve extenzi a na ni navazujeme řadou ekvivalentních substitucí, jejichž výsledky pak tvoří obecnější třídu vzhledem k původnímu dílčímu výsledku. Zvláštním případem je z našeho úhlu pohledu také *reprezentace*. Je to redukce prováděná tak, aby v určitých přesně vymezených výzkumných souvislostech mohli být její výsledky uvažovány jako výsledky ekvivalentní substituce. Kromě toho se předem předpokládá, že v pozdějším výzkumném kroku, až reprezentace splní svůj účel, budou její výsledky operací extenze opět převedeny na původní substituovaný jev.

V běžném sociologickém výzkumu se jednoduchých i složitějších případů *redukce využívá zejména v přípravných fázích*; při upřesňování výzkumného tématu, odvozování pojmů a hypotéz z příslušné teorie a při operacionalizaci. *Oblasti extenze jsou naopak spíše fáze zpracování*, interpretace a využívání výsledků výzkumu. Většinou jde o substituci mezi jevem a jeho vlastností, strukturou a substrukturou, pojmem obecným a zvláštním atd. Kritériem je *buď četnost výskytu vlastností, její umístění v celku*, mezi ostatními vlastnostmi, *nebo její důležitost, významnost* vzhledem k výzkumnému účelu. V prvním případě se hovoří často o charakteristice vlastnosti, o převažující dimenzi nebo o hlavním, největším intervalu apod. V druhém případě jde o substituci mezi celkem a jeho průměrem, střední hodnotou, maximální hodnotou apod. V třetím případě jde o vlastnost typickou, podstatnou, ideální atd.

Problémy zde spočívají nejen ve *správné volbě kritéria*, v jeho *přesném vymezení*, které musí být *adekvátní výzkumnému úkolu* po stránce obsahové i logické, ale také v *použití kritéria*. V některých případech je aplikace kritéria spojena s nutností pomocných významových transformací, pomocných ekvivalentních substitucí mezi vybranými redukčními substituty, pomocných kategorizací, které sami o sobě reprezentují často složitý výběrový a substituční proces. Redukce a extenze jsou svým způsobem závažnějšími a také problematičtějšími procesy než prostá substituce, protože jsou spojeny s větším me-

todologickým rizikem, s větším nebezpečím deformace objektu, informací, závěrů. Také chyby, jichž se zde dopouštíme, lze snadněji přehlédnout nebo ukrýt. Tím spíše je ovšem třeba věnovat těmto otázkám pozornost.

6. Závěr

Tento pokus o uspořádání metodologických komponent cílů dílčích srovnávání v běžném empirickém výzkumu a o analýzu problémů, které se váží k jednotlivým typům kombinací srovnávacích operací by mohl samozřejmě pokračovat. Bylo by třeba dále rozvést a upřesnit logicko-metodologickou klasifikaci srovnávacích situací, pokusit se o jejich modelování a aplikace. Opakujeme, že problematika cílů, jak je zde chápána, je pouze vstupním momentem obecného srovnávacího postupu, na něž navazují otázky srovnatelnosti, srovnávacích pravidel, technik atd. Jak bylo řečeno, považujeme však právě otázku cílů, která úzce souvisí s gnoseologickým smyslem pomocných srovnávání v běžném výzkumu, za otázku základní. Ve výzkumné praxi marxistické sociologie by měl být na tyto problémy kladen důraz, protože spojují technickou stránku empirického zkoumání s hlubšími, komplexnějšími gnoseologickými požadavky, protože souvisí s adekvátním uplatněním metod a technik ve výzkumu.

Literatura

- Comparability in Social Research*. Ed. M. Stacey, London, Heinemann 1969.
Comparative Methods in Sociology. Essays on Trends and Applications. Ed. I. Vallier, University of California Press 1973.
Filipec, J.: *Srovnání a poznání*. Praha, Sociologický časopis č. 1, 1975.
Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1954.
Marx, K.: *Kapitál II., III*. Praha, SNPL 1955, 1956.
Marx, K.: *Německá ideologie*, Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
Marx, K.: *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*. Spisy, sv. 8. Praha, SNPL 1960.
Programy rozhodování. Praha, IPV 1972.
Voprosy gnoseologii, logiki i metodologii naučnogo issledovania. Sborník statěj. Izd. Lenigradskovo univ. 1972.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Водакова А.: Проблема целей сравнения в обычном эмпирическом исследовании

Сравнительный подход, со всеми вытекающими требованиями и проблемами, является делом не только специальных сравнительных исследований, но представляет собой неотъемлемую часть по существу каждого эмпирического исследования. И в этих исследованиях необходимо соблюдать общие правила хода сравнения:

1. Определить gnoseологическую функцию сравнения и в соответствии с этим определить его цель.
2. Выявить тип искомого сходства, вывести его критерии и на этой основе определить круг сравнимых явлений.
3. Определить свойства, которые будут сравниваться (в случае надобности и сравниваемые количественные измерения).
4. Определить конкретный ход и правила сравнения.
5. Установить величины сравниваемых свойств у сравниваемых явлений.
6. Осуществить сравнительные операции в соответствии с принятыми правилами.
7. Оценить результаты сравнения.

Отправной точкой является определение целей сравнения. Это не только первый, но, в определенном смысле и наиболее важный шаг, так как он сильно влияет на весь ход исследования. Вместе с тем он выдвигает проблемы, специфические именно для обычного эмпирического исследования. Определение целей сравнения в таких исследованиях связано с более широкими задачами исследования и всем процессом исследования. Постепенный анализ этого процесса с точки зрения включения вспомогательных сравне-

ний является, поэтому, исходным положением целевой ориентации. Из этого одновременно вытекает, что учет частных исследовательских целей во всех связях, как по существу, так и с методологической точки зрения, необходим для выведения критериев и методов вспомогательных сравнений.

В принципе можно сказать, что чем шире, содержательнее цель, чем важнее она для большого количества частных сравнений, тем ярче выдвигается на передний план ее конкретный логико-предметный характер, а одновременно и общегносеологический смысл. Напротив, чем проще цель, чем уже и чем более непосредственно она связана с данным сравнением, тем более преобладает ее инструментальный и специфически методологический характер; но вместе с тем она и больше зависит от более широких, иерархически стоящих выше познавательных целей.

С этой предпосылкой связана и попытка методологически унифицировать вспомогательные сравнения в зависимости от непосредственных инструментальных целей. Возможность такой попытки определяется относительной стабильностью форм целевых операций. Основной тип был назван выборочным сравнением. С точки зрения методологической он наиболее прост, наиболее распространен и в скрытой форме содержится во всех прочих типах. Сложнее замещающее (субституционное) сравнение, которое может перейти в сведение или распространение. Относительно наиболее сложным типом сравнения, с данной точки зрения, является классификация, которая в большинстве случаев содержит в себе ряд взаимосвязанных более простых типов сравнения.

Более подробно в статье анализируются основные типы сравнения: выбор и замещение.

Выбор определен как любое сравнение данных возможностей в соответствии с данным критерием с целью обозначения тех возможностей, которые отвечают критерию. Основной проблемой является определение критерия или аспекта сравнения и его роли в сравнении. Проблема усложняется при наличии нескольких взаимосвязанных критериев, так как в этом случае необходимо определить иерархию из значения, с которой связана детерминирующая сила всякого критерия (далее вопросы рассматриваются на примерах из исследовательской практики).

Субституция (замещение) в принципе понимается как любое замещение одной возможности другой. В тех случаях, когда целью является достижение эквивалентности содержания или значения, мы имеем дело с простой или эквивалентной субституцией, с собственно субституцией. У нее две основные формы: одна заключается в поисках равноценной замены за данное явление путем сравнения нескольких других явлений с исходным, во втором случае, напротив, налицо несколько возможностей, которые следует заместить одной, заменяющей всю группу. Применение обеих форм ставит ряд проблем, особенно на этапе операционализации исследования (поэтому для иллюстрации выбраны примеры из этого этапа).

Специфическими случаями неэквивалентной субституции является редукция (сведение) и распространение. Редукция связана с сознательным сужением содержания, ограничением значения, тогда как распространение, напротив, с его расширением, обогащением. Особым сочетанием этих двух сравнительных подходов является, напр., генерализация или репрезентация (представительство).

Задачей статьи было дать описание, упорядочить и унифицировать методологические компоненты целей частных сравнений в обычном эмпирическом исследовании. Логическим ее развитием должен быть более подробный анализ и классификация, возможно моделирование намеченных типов сравнения с одной стороны и разработка дальнейших с другой.

Summary

Vodáková A.: Problem of the Goals of Comparison in Current Empirical Research

Comparative procedures and operations, inclusive of all their claims and problems, are not exclusively a matter of special comparative studies: they form an integral part of practically every empirical research. Even here, or explicitly here, the following generally valid comparative procedure must be observed:

1. To determine the gnoseological function of comparison and establish its goals in compliance with it.
2. To identify the type of similarity sought for, to deduce its criteria and, on this basis, to delimit the range of comparable phenomena.
3. To select properties that are to be compared (eventually to determine the compared quantitative dimensions).
4. To specify the concrete procedure and rules of comparison.
5. To ascertain the values of compared properties in the phenomena under comparison.

6. To carry out comparative operations according to set rules.
7. To evaluate the results of comparison.

The starting point of this procedure is the determination of comparison goals. It is not only the first but, in a way, also the most important step since it significantly affects the entire following procedure. Besides, it raises problems specific of the current empirical research itself. Here, in fact, the determination of the goals of comparison is dependent upon broader research tasks connected with the research process as such. Hence it follows that its analysis from the aspect of involving auxiliary comparisons, made step by step, provides the basis for goal-orientation. Simultaneously, this analysis makes it clear that the realization of partial research goals and the attention paid to their methodological and content implications are essential for deducing criteria and methods of auxiliary comparisons.

In substance it holds good that the broader, the more comprehensive and the more relevant for a greater number of partial comparative actions the goal is, the more markedly does its concrete, logically objective character, and, simultaneously, its generally gnoseological meaning come to the fore. On the other hand, the simpler, the narrower in meaning and the more immediate in respect of the given comparison the goal is, the more marked is its instrumental and specifically methodological character; at the same time, however, it is all the more dependent upon broader content and cognitive goals superior to it.

This assumption provides the basis for an attempt at a methodological unification of auxiliary comparisons according to immediate instrumental goals. Its possibility is given by the relative stability of the form of goal operations. The basic type thereof was designated as selective comparison. It is the simplest from the methodological point of view; it occurs most frequently and is implicitly contained in all the others. Substitutional comparison is more complex and can pass into reduction or extension. The relatively most complicated comparative procedure from the given point of view is the classification procedure which, for the most part, involves a number of mutually interconnected simpler types of comparison.

The fundamental types of comparison, i. e. selection and substitution, are subjected to more detailed analysis. Selection is defined as any comparison of given possibilities according to a given criterion for the purpose of specifying those which, in a positive or in a negative sense, correspond to the criterion. The crucial problem is the choice of a criterion or a comparative viewpoint and the determination of the task it should play in the comparison. The problem gains in relevance with the growing number of interdependent criteria, due to the fact that the hierarchy of their significance, connected with the determining power of each criterion, must be established (the ensuing questions are elucidated with the aid of examples from research practice).

Substitution is conceived, in substance, as any replacement, representation of one possibility by another. If the equivalence of content or meaning is aimed at, it is a case of a simple or equivalent substitution, i. e. a substitution in the true sense of the word. This has two basic forms: the first of these consists in searching for an equivalent substitution of a given phenomenon among several others by means of comparing them with the original phenomenon; the second, on the other hand, involves several given possibilities which should be substituted for a single one, representing a whole group of given possibilities. The solution of both substitutional situations is connected with a number of problems emerging particularly in the operationalization phase of the research (this is also why they are demonstrated on examples from this area).

Reduction and extension are specific examples of non-equivalent substitution. Reduction is connected with a conscious narrowing of the content, with a restriction of meaning, while, on the contrary, extension is joined with its enlargement, enrichment. A specific combination of these two comparative procedures is represented for instance by generalization or representation.

The task of the present paper was to describe, assort and unify the methodological components of the goals of partial comparisons in current empirical research. This should logically be followed, on the one hand, by a further development, a more detailed classification, and eventually by a modelling of the comparative situations outlined above, and, on the other hand, by an elaboration of other items of the general comparative procedure connected herewith.